ODTÜ Gelişme Dergisi, 40 (Ağustos), 2013, 317-338

2008 Ekonomik krizinin olası etkileri ve Türkiye'de kentlerde evli çiftlerin yaşadığı hanelerde kullanılan başetme yöntemleri*

Bruce H. Rankin
Koç Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Sarıyer, İstanbul
e-posta: brankin@ku.edu.tr

Işık A. Aytaç
Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Bebek, İstanbul
e-posta: iaytac@boun.edu.tr

N. Banu Kavaklı Birdal
Kemerburgaz Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Bağcılar, İstanbul
e-posta: banu.kavakli@kemerburgaz.edu.tr

Özet

Bu çalışma bireylerin ve ailelerin ekonomik kriz dönemleriyle nasıl başettiklerini incelemektedir. 2008 ekonomik krizinin ardından kentsel Türkiye'de ailelerin geliştirmiş olduğu başetme mekanizmalarından hangilerinin ne yoğunlukta kullanıldığını ve bunları belirleyen etkenleri sorgulayan bu çalışmada işgücü piyasası faaliyetleri, tüketim kararları, varlık ve borç kullanımı, hane yapısı ve düzeninde değişiklikler ve sosyal destek mekanizmaları gibi çeşitli başetme stratejileri üzerine yoğunlaşılmıştır. Türkiye genelinde kentlerde yaşayan 1100 haneden elde edilen veriler, ailelerin neredeyse tüm stratejilere başvururken, çoklu başetme yöntemlerini de eş zamanlı kullandıklarını gösteriyor. Ailelerin pek çoğu (yüzde 55 ile 89 arası) uyguladıkları başetme stratejilerinin ekonomik krizden kaynaklandığını belirtiyor. Bu da gösteriyor ki, belirgin bir çoğunluk bu davranış şeklini kriz ile ilişkilendirmektedir. Çoklu regresyon analizi sonuçları, tüm ekonomik zorluk değişkenlerinin (iş kaybı, uzun süre işsizlik, gelirde azalma gibi) kullanılan başetme stratejisi sayısı üstünde kuvvetli pozitif etkisi olduğunu göstermektedir. Ekonomik zorluklara ek olarak, diğer değişkenlerin etkilerinden arındırılmış olarak, hanede yaşanan ekonomik sıkıntı (fatura ödeyememe gibi) ile başetme stratejileri arasında da pozitif ve kuvvetli bir ilişki görülmektedir. Bu çalışma, ekonomik krizlerin sosyal sonuçlarını inceleyecek daha fazla deneysel çalışmaya ihtiyaç olduğunu da vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik kriz, başetme yöntemleri, kentsel aile, Türkiye.
JEL kodları: G010, D130.

* Bu proje Boğaziçi Üniversitesi Rektörlüğü AR-GE Fonu, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu DPT2010k120670 ve BAP09B801P fonları ile desteklenmektedir. Saha çalışması için Yönelim Araştırma Şirketi'ne, tablolar için Arda İbikoğlu'na, yapıcı ve değerli yorumları için Prof. Dr. Fikret Şenses'e ve makaleyi değerlendiren hakem(ler)e teşekkür ederiz.

1. Giriş

ABD'deki kredi ve emlak piyasalarında başlayan finansal ekonomik kriz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılan küresel bir krize dönüştü. Kriz sonrasındaki dönemde işlerini kaybeden pek çok kişinin yanı sıra işlerini koruyan kesimler de azalan/artmayan ücretler ve sosyal güvence kesintileri gibi olumsuzluklarla karşılaştı. 2008-2009 finansal krizinin yarattığı ekonomik tahribat ile zengin ya da fakir pek çok ülke hala mücadele etmekte. Bu nedenle, ekonomik krizlerin etkilerini sadece ekonomik gerileme ile sınırlı olmayacak ve sosyal sonuçlarını da içerecek şekilde daha iyi anlamaya acil ihtiyaç vardır. Her biri son küresel ekonomik kriz kadar şiddetli olmasa da ekonomik krizler belirli bir düzen çerçevesinde gerçekleşirler. Sosyal bilim araştırmalarının büyük bölümü makroekonomik göstergelere odaklanırken, küçük ama gelişmekte olan bir alanda makroekonomik krizlerin *sosyal etkileri* çalışılmaktadır. Bu alan, 1980'lerde Latin Amerika ve 1990'larda Doğu Asya ve eski Sovyet Bloğu ülkelerinde ve 2000'lerde de Türkiye'de yaşanan bir seri şiddetli ancak etkileri daha çok yerel ve bölgesel olarak hissedilen ekonomik krize tepki olarak doğdu.

2001 yılındaki ekonomik krizde Türkiye ekonomisi ciddi bir daralma yaşadı. Yaygın işsizlik, azalan reel gelir ve hükümetin sosyal refah bütçesindeki küçülme ile ortaya çıkan ekonomik zorluklar, yakın Türkiye tarihinde görülmemiş derinlikte bir sosyal krize de yol açarak, hem iş hem de aile hayatına ciddi zararlar vermiştir (Aytaç ve Rankin, 2008; Erdoğan, 2002; Sönmez, 2002; Şenses, 2003; Rankin ve Aytaç, 2009; Rankin, 2011; Tunalı, 2003).

Son dönemdeki makroekonomik göstergeler toparlanmaya işaret etse de krizin etkilerinin uzun dönemde yaşanmaya devam edeceğini gösteren bulgular da mevcut (IMF, 2009; Verick, 2009). TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması 2011 Ağustos Dönemi raporunda sunulan Ocak 2005-Ocak 2010 arası mevsim etkilerinden arındırılmış işsizlik oranlarını incelediğimizde, Temmuz 2008'den itibaren işsizlik oranının yükselmekte olduğunu ve 2009 yılının ortalarında tepe yaptığını görüyoruz. Bu da 2008 ekonomik krizinin başlangıcına denk gelen dönemden itibaren işsizlik oranlarında artış olarak yorumlanabilir. Türkiye'de ekonomik krizler ve buna bağlı işsizlik oranlarının yarattığı derin sosyal etkileri konu alan çalışmalar krizlerin sosyal boyutlarını, iş ve aile hayatına verdikleri zararı belgelemiştir (Aytaç ve Rankin, 2008; Erdoğan, 2002; Sönmez, 2002; Şenses, 2003; Rankin, 2011; Öniş, 2003; Tunalı, 2003).

2008 krizinin kentsel Türkiye için sosyal etkilerini inceleyen ve katılımcıların kriz algısı ile krizin hayatları üstündeki etkisine dair veri toplamayı amaçlayan BBC Dünya Gündemi anketine göre kentsel Türkiye'de yaşayanların yüzde 79'u küresel ekonomik krizin ailelerini olumsuz etkilediğini düşünmektedir (BBC World Service Poll, 2009). TEPAV, UNICEF ve Dünya Bankası kaynaklı Türkiye Refah İzleme anketi de benzer sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre kriz sonrasında hanelerin dörtte

üçü gelirlerinde azalma olduğunu, yaklaşık üçte biri faturalarını ödemekte zorluk çektiğini ifade ederken, sosyal güvenlik mekanizmalarının zayıf olduğu bu ortamda borçlanma ve aile ve dostlardan alınan desteğin ön plana çıktığı gözlenmiştir (TEPAV, UNICEF ve Dünya Bankası, 2009).

Krizlerin toplumlar üzerinde bıraktığı derin etkilere rağmen ekonomik krizlerin sosyal sonuçlarına dair sistemli bilgi son derece azdır. Üstelik bu alandaki çalışmaların çoğu işsizlik ve gelir azalması gibi ekonomik zorluklar üzerine gidip, bireylerin ve ailelerin ekonomik şoklar karşısında edilgen olmadıklarını göz ardı etmektedir. Oysa aileler mevcut tüm kaynakları hızla mobilize ederek gelir ve tüketimlerini tehdit eden durumla başetmektedirler. Özellikle sosyal güvenlik sistemlerinin kısıtlı olduğu ülkelerde hane-bazlı yöntemler krizle başetmenin temel yolu olmuştur. Bu çalışma 2008 yılının sonbaharından itibaren başlayan küresel finansal krizin kentsel Türkiye genelinde aileleri nasıl etkilediğine dair sosyolojik bir analizi hedeflemektedir. 2011 ilkbaharında derlenmiş olan anket verisini incelediğimiz bu çalışmada, ekonomik zorlukların sosyal dağılımından ziyade birey ve ailelerin kriz ile başetmek için kullandıkları yöntemler üzerinde durulmuştur. Betimsel istatistik ve çoklu veri analizi kullanılarak kentli ailelerin krizle başetme stratejileri ve bu stratejileri etkileyen faktörler incelenmiştir. Hipotez, analiz ve yorumlar ağırlıklı olarak Asya ve Latin Amerika üzerine olan yazına ve mümkün olduğunca Türkiye'nin kriz tecrübesine dair ulusal yazına dayanmaktadır.

2. Hane başetme stratejilerine dair çalışmalar

Hanelerin ekonomik krizlerle ne şekilde başedeceğini belirleyen etkenler çeşitlidir. Yaşanan şokun yapısı ve ciddiyeti kullanılacak yöntemlerin sayısını ve cinsini etkileyecektir. Şüphesiz kimi haneler diğerlerinden daha fazla zarar göreceklerdir. Üstelik krizler sistemli olduğunda, yani hanelerin çoğunu etkilediği durumlarda, haneler arası stratejiler daha verimsiz olacaktır. Aynı şekilde, kaynaklara erişmekteki değişkenlik de başetme stratejilerini şekillendirecektir. Kullanılan kaynaklar hane içinden (birikimler ya da çalışabilecek aile üyeleri) olabileceği gibi, hane dışından da (enformel ağlar ya da cemiyet yardımı) olabilirler. Önceki çalışmaların sunduğu bulgulara dayanarak kentsel Türkiye'de de farklı demografik grupların farklı sayıda ve türde başetme mekanizması işletmesini bekliyoruz. Başetme, koşullara son derece bağımlıdır ve koşullar değişince hanelerin başetme şekilleri de değişir. Şunu da unutmamak gerekir ki kimi stratejiler hem aileler hem de toplum için olumsuz sonuçlara yol açabilir. Finansal zorluklar karşısında ailenin refahı üzerinde uzun vadeli sonuçları olacak yöntemler de kullanılabilir.

Daha önce yapılmış olan çalışmalar başetme yöntemlerini geniş bir yelpazede tanımlamıştır. Biz bunları stratejinin hane ekonomisinde hedeflediği alana göre gruplandırdık: işgücü piyasaları, tüketim, varlık ve borç kullanımı, hane yapısı ve düzeni ve sosyal ağlar.

2.1. İşgücü piyasası stratejileri

Ailelerin ekonomik zorluklarla başetmekte kullandığı önemli yöntemlerden biri gelir ve gider arasındaki açığı kapatmak için gelir getirici yeni faaliyetlere yönelmektir. Yukarıda bahsedildiği üzere işsizlik, özellikle yoksul kesimde, hane refahı üstünde yıkıcı etkilere sahiptir. Bu nedenle işsiz kalındığında ilk tepki yeni iş olanakları yaratma çabasıdır. Son dönem ekonomik krizlerinin belirleyici özelliklerinden olan kayıtlı (formel) sektördeki küçülme göz önüne alındığında bu, genellikle, ücret, iş güvencesi ve sosyal haklar bakımından dezavantajlı işler sunan kayıt-dışı (enformel) sektörde çalışmak anlamına gelir (Moser, 1996; World Bank, 2001). Kayıt-dışı sektör işsizleri emerken, eksik istihdam miktarını da yükseltmektedir (Sussangkarn vd., 1999; Fiszbein vd., 2002).

Sebebi ister işsizlik, ister düşük ücretli kayıt-dışı istihdam ya da alım gücünün düşmesi olsun reel hane gelirinin azalması, hanenin tüketim standardının korunabilmesi için yeni gelir kaynaklarının yaratılmasını gerektirir. Buna en yaygın tepkilerden biri ek işlerde çalışmak, çalışma saatlerini uzatmak veya ailenin diğer üyelerini işgücüne katmak suretiyle işgücü piyasasına yoğunlaşmaktır (Fallon ve Lucas, 2002). Örneğin Arjantin'de hanelerin yüzde 15'inde hane üyelerinin çalışma saatleri uzamıştır. Gene Türkiye ve Arjantin'de kriz dönemlerinde uzayan mesai saatleri ve birden fazla işte çalışma kayıtlara geçmiştir (Fiszbein vd., 2002; World Bank, 2001; Şenses, 2003) ve bu gittikçe yaygın hale gelen bir stratejidir. Filipinler'de daha uzun saatler çalışanların oranı yaklaşık yüzde 30 iken bu oran düşük gelirli haneler arasında daha da yüksektir (Balisacan ve Edillon, 2001). Kimi durumlarda daha uzun süre çalışma ek işler bulmak anlamına da gelmektedir. 2001 Arjantin ekonomik krizinin birden fazla işte çalışan kişilerin sayısında artışa yol açtığı bilinmektedir (World Bank, 2001).

Ekonomik zorluklar çoğunlukla haneleri daha önce istihdamda olmayan hane üyelerinin işgücünden de faydalanmak durumunda bırakır. Çalışma çağında ve işgücüne dâhil erkeklerin çoğu hâlihazırda istihdamda olduğundan, bu durum kadınların ve çocukların işgücüne katılması anlamına gelir. Dünya genelinde ekonomik kriz dönemlerinde yetişkin kadınlar istihdama yönelmişlerdir. Örneğin kentsel ve kırsal Arjantin'de yapılan bir anket çalışması, hanelerin yüzde 13'ünde ekonomik kriz sebebiyle yeni bir hane üyesinin işgücüne katıldığını ve bunun düşük gelirli aileler arasında daha yoğunluklu olarak yaşandığını göstermiştir (Fiszbein vd., 2002). Vakaların yarısında işgücüne katılan evin kızı ya da oğlu iken, yüzde 25'inde ise evin kadınıdır. Endonezya'da 1998 itibariyle işgücüne dâhil olan kadınlardan dörtte birinin 1997'de işgücüne dâhil olmadığı bilinmektedir (Thomas vd., 2000). Çalışma yaşındaki kadınlar ülkedeki kişi başına düşen geliri korumada önemli bir rol oynamışlardır (Thomas ve Frankenberg, 2005). Ev dışında çalışmaya ek olarak ev-eksenli üretim faaliyetleri de faydalanılan kaynaklar arasındadır. Asya'ya kıyasla işsizliğin daha ciddi bir

problem olduğu Arjantin'de hanelerin yüzde 63'ü ev içi üretimi artırdıklarını belirtmişlerdir (Fiszbein vd., 2002). Garuba (2006), 1980'lerde Nijerya'daki gıda krizinin aşılmasında gıda başta olmak üzere tarımsal üretimdeki artışın rolüne dikkat çekmiştir.

Yerel iş imkânlarının eksikliği hem iç hem de dış göçü tetikler (Moser, 1996; Stalker, 2000). En sık rastlanan göç türü ise kentsel alanlardan krizden daha az etkilenmiş, iş imkânlarının daha kolayca bulunabildiği ve yaşam maliyetinin daha düşük olduğu kırsal alanlara göçtür[1]. Şehirden ayrılanların çoğunluğu kırsal alandaki evlerine geri dönen, şehre yeni göç etmiş olanlardır. Fallon ve Lucas (2002: 30)'ye göre 1997 ve 1998 yılları arasında Endonezya'da çalışma çağındaki yetişkinlerin yüzde 6'sı kentsel ve kırsal alanlar arasında yer değiştirmiştir ki bu "büyük" bir orandır. Buna dair bir diğer kanıt da aynı dönemde yüzde 15 artan tarımsal istihdamdır (Stalker 2000). Arjantin'de hanelerin yüzde 4'ünde göç etmiş bir aile üyesi bulunmaktadır (Fiszbein vd., 2002). Bu boyutta gerçekleştiğinde, göç sebebiyle kentsel haneler üyelerini yitirirken kırsal hanelerin üye sayısı artmaktadır. 1980'lerde özellikle gıda üretimi amacıyla kırsal alanlara geri göç etme Nijerya'da büyük bir gıda krizinin yaşanmasını engellemeye yardımcı olmuştur (Garuba 2006). Türkiye'de de kayıtlara geçen göç oranları artmış olsa da sayılar çok yüksek değildir (Şenses 2003).

2.2. Hane tüketim stratejileri

Ekonomik krizin zor durumda bıraktığı ailelerin geliştirdiği ikinci grup stratejiler hane tüketimini azaltma ve zaruri olmayan tüketimden uzaklaşma çabalarını kapsar. Bu yöntem çok yaygındır ve her gelir grubundan ailenin başvurduğu bir yöntemdir (World Bank, 2001; Fiszbein vd., 2002; Moser, 1996; Rankin ve Aytaç, 2009). Bu yöntemde zaruri olmayan giyim, eğlence ve dayanıklı tüketim malları gibi ürünlerin tüketimi azaltılır (Lee ve Lee, 2000; Hill ve Chu, 2001). Fiszbein vd., (2002) de Arjantin'de ulaşım ve kamu hizmetleri tüketiminde düşüş olduğunu bildirmiştir. Türkiye'de lüks mallar, özellikle de Türk Lirasının değer kaybetmesiyle birlikte iyice pahalanan ithal mallar tüketimi ilk azaltılan ürünler olurken daha ucuz olan yerli mallara olan talep artmıştır. Şenses (2003)'e göre bu, krizin yoksul olmayan kesimi etkilediği temel yollardan biridir. Her ne kadar bunun kısa- ve orta-vadede çok olumsuz etkiler yaratması beklenmese de gıda, sağlık ve eğitim harcamalarının azaltılması ailenin ve hatta çocukların uzun-vadeli sağlık ve refahı üstünde hayati etkiler bırakabilir.

Daha fakir haneler çoğunlukla beslenme alışkanlıklarını değiştirerek daha ucuz ve yerli malı gıdalara geçiş yapar. Pek çok çalışma, ailelerin daha az et yediğini ve daha ucuz gıdalar tükettiğini göstermektedir (Hill ve Chu, 2001; Şenses, 2003; Rankin ve Aytaç, 2009). Endonezya'da hane

[1] Sumarto vd. (1998), Endonezya'daki kimi kentsel bölgelere iş arayışında olan erkeklerin geldiğini belirtmiştir ki bu da göç akımlarının iki yönlü de olabileceğine işaret eder.

tüketimindeki kısıntılar yetişkinlerin beslenmesinde kötüleşmeye sebep olurken, hanedeki çocukların beslenmesi etkilenmemiştir ki bu yetişkinlerin tüketimde kısıntıyı çocuklarını etkilemeyecek şekilde ayarladığını gösterir (Fallon ve Lucas, 2002; Thomas ve Frankenberg, 2005). Ne var ki, 1980'lerde Meksika'da kız çocuklarının çok yetersiz beslendiği bilinmektedir (Fallon ve Lucas, 2002).

1997 Endonezya krizi sırasındaki bütçe analizleri gösteriyor ki hane bütçesi içinde gıda harcamalarının oranı çarpıcı biçimde yükselmiştir. Bu da harcamaların gıda tüketimini koruyacak şekilde yeniden ayarlandığının bir işaretidir. Zaruri olmayan ürünlerin payı ise eğitim ve sağlık harcamaları ile birlikte azalmaktadır (Thomas ve Frankenberg, 2005). Ekonomik kriz sürecinden geçmekte olan Asya ve Latin Amerika ülkelerinde sağlık hizmetlerinden faydalanma miktarında da düşüş söz konusudur (Fallon ve Lucas, 2002; Stalker, 2000; Fiszbein vd., 2002). Her ne kadar bu, 1997 krizinde Endonezya'da ciddi sağlık sorunları yaratmamış gözükse de sağlık üstündeki kalıcı düşüşü tespit etmek kolay değildir ve ancak uzun zaman sonra ortaya çıkabilir (Thomas ve Frankenberg, 2005). Hane tüketimindeki ayarlamalar özellikle yoksul çocukların eğitimine zarar vermiştir. Hanenin sağlık, beslenme ve eğitim giderlerindeki kesintiler ailenin ve çocukların refahı üstünde uzun-vadeli etkilere yol açabilir. Eğitimdeki kesintiler çocuklardaki beşeri sermaye gelişimini olumsuz etkileyeceğinden uzun vadede işgücü verimliliğine de zarar verebilir (Fallon ve Lucas, 2002).

2.3. Varlık ve borç kullanımı stratejileri

Bireylerin ve ailelerin ekonomik zorluklarla nasıl başedeceklerini belirleyen faktörlerden biri de sahip oldukları ekonomik varlıklardır. Özellikle birikimler olmak üzere likit varlıkların kullanımı, tüketimi dengelemenin temel yollarından biridir (Fiszbein vd., 2002). Bu yöntem, birikim yapma imkânı olan varlıklı kesim için ve kriz kısa süreli olduğunda işlerken, birikimleri çok daha az olan yoksul kesim için özellikle de kriz uzun döneme yayıldığında seçenek olmaktan çıkmaktadır. Endonezya'da değerini kaybetmeyen tek likit varlık olan altın, krizin etkilerini yumuşatmada önemli bir rol oynamıştır. 1998 yılı itibariyle altını bulunan hanelerin yarısı, özellikle de fakir olanlar, altınlarını elden çıkarmıştır (Thomas ve Frankenberg, 2005).

Ekonomik kriz karşısında tampon görevi gören bir diğer ekonomik varlık ise ev sahipliğidir (Moser, 1996). Ev sahipleri yükselen kira yükünün altına girmedikleri gibi ihtiyaç halinde evlerini satma imkânına da sahiptirler. Ev sahiplerinin bir diğer avantajı da ev-eksenli üretim yapma imkânını kullanabilmeleridir (Moser 1996). Hızlı enflasyon dönemlerinde Türkiye ekonomisinde kiralar dövize endeksli olduğundan, özellikle 2001 ekonomik krizinde Türk Lirası'nın değer kaybetmesiyle birlikte ev kiraları çarpıcı bir şekilde yükseldi.

Kısa dönemde varlık kullanımı yoluyla ekonomik zorlukları aşmak etkili bir yol olsa da varlıkların tüketilmesi ekonomik krizin muhtemel uzun-vadeli sonuçlarındandır. Çalışmalar gösteriyor ki varlıklarını tüketen aileler uzun-vadeli yoksulluk, sağlık problemleri ve çocukların eğitimde başarısız olması riski ile artan oranlarda karşılaşmaktadırlar (Howell, 1996; Cameron, 2000).

2.4. Hane yapısı ve düzenine dair ayarlamalar

Ekonomik krizler hane düzeni ve aile yapısına dair değişiklikleri de tetikler. Hanelerin iktisat etmek için başvurduğu yöntemlerden biri de ölçek ekonomisinden faydalanmak amacıyla giderleri paylaşıp, gelirleri ortaklaştıracak şekilde haneleri birleştirmektir. Bu genellikle, aralarında akrabalık ilişkisi bulunan hanelerin bir araya gelmesi ile gerçekleştirilir. Bir anlamda bu, ekonomik ihtiyaçlar sebebiyle geniş aile yapısına geri dönüştür. Bu strateji, hem bireyleri hem de aileleri kapsayan geri göç süreci ile de bağlantılıdır. Doğu Asya ve Latin Amerika'da (Moser, 1996; Thomas ve Frankenberg, 2005) kayda geçen bu strateji Türkiye'de de gözlemlenmiştir. Çok yaygın olmamakla beraber kriz sebebiyle kısa-vadede kullanımında artış yaşanmış olması mümkündür (Şenses, 2003; Buğra ve Keyder, 2003).

Ekonomik krizlerin evlilik ve çocuk sahibi olmanın zamanlaması gibi önemli yaşam çevrimi kararlarını ne şekilde etkilediğine dair ciddi bir bilgi eksikliği bulunmaktadır. Sistematik olmayan kanıtlara göre kriz kaynaklı endişe ve ekonomik sıkıntı dönemlerinde yeni bir bebeğin getireceği belirsizlikler kimi Asyalı kadınları doğum kararını ertelemeye itmiştir (Jones vd., 2000). Türkiye'deki durum daha az bilinir olmakla birlikte Şenses (2003), ailesinin yanında yaşayan yetişkin çocukların sayısında artış olduğuna işaret etmiştir.

Başetme stratejileri hane-içi stratejilerle sınırlı değildir. Aşağıda enformel sosyal ağlar ve toplum kuruluşlarıyla hane dışı kaynakları içeren yöntemlere geçiyoruz.

2.5. Sosyal ağlara dayalı stratejiler

Yukarıda belirtildiği gibi, son küresel ekonomik krize gelinceye kadar ekonomik krizler yoğun olarak sosyal güvenlik ağlarının zayıf olduğu, kıdem tazminatı, işsizlik sigortası ve yoksulluk yardımı gibi devlet desteklerinin bulunmadığı ya da yetersiz olduğu ülkelerde yaşandı. Pek çok durumda kayıt dışı sektör çalışanlarının bu gibi programların kapsamı dışında kaldığını da unutmamak gerekiyor. Bu programların olduğu durumlarda dahi çoğunlukla bürokratik yetersizlikler ve yozlaşma sebebiyle sonuç alınamıyor (örneğin Asya ülkeleri için bkz. Sussangkarn vd., 1999). Böylece ihtiyaç içindeki aileler başka kaynaklara yönelmek durumunda kalıyorlar. Kimi ülkelerde toplum-bazlı hizmetler ihtiyacın bir bölümünü karşılasa da daha kırılgan gruplar, geleneksel sistemlerdeki enformel sosyal desteğe yaslanmak durumunda kalıyorlar ki bunu sağlayan da çoğunlukla

akrabalar oluyor. Asya ve Latin Amerika üzerine yapılan çalışmalar bu kaynaklara erişimin ekonomik krizin sosyal etkilerini hafifletmekteki kritik rolüne dikkat çekmiştir (Stalker, 2000; Sussangkarn vd., 1999; Fallon ve Lucas, 2002; World Bank, 2001; Frankenberg vd., 1999). Bu durumun farkında olan kimi sosyal bilimciler, politika yapıcıları bu enformel destek mekanizmalarını kuvvetlendirmeleri konusunda teşvik etmektedirler (World Bank, 2001; Kittiprapas, 2000). Endonezya'da yapılan bir çalışmaya göre, hanelerin yaklaşık dörtte biri aile üyeleri ve arkadaşlarından enformel yardım aldı ve bu yardımın ortanca (medyan) değeri resmi yardım miktarından çok daha fazlaydı (Frankenberg vd., 1999). Arjantin'de ise hanelerin üçte biri bir çeşit enformel yardım aldıklarını belirtmiştir (Fiszbein vd., 2002). Bu, sosyal ağların başetmedeki önemini de vurgular zira geri göç de kentsel ve kırsal haneleri birbirine bağlayan sosyal ağlara dayanmaktadır.

Enformel destek ağlarının ne oranda etkinleştirileceği hem kaynakların uygunluğuna hem de sosyal ağ içindeki ihtiyaç yoğunluğuna göre belirlenir. Destek, çoğunlukla akrabalık bağı olan ailelerden gelir ancak akraba olmayan arkadaş ya da komşuların destek sağlaması da sıkça görülmektedir. Pek çok ülkede enformel destek alanlar alt gelir grubundan veya ciddi bir gelir kaybı yaşamış olan birey ve ailelerdir (Fiszbein vd., 2002; Frankenberg vd., 1999; Sumarto vd., 1998). Enformel destek sistemleri kırılgan gruplar için hayati önem taşımasına rağmen aynı anda birçok hanenin ekonomik sıkıntı yaşadığı durumlarda sağlanacak sosyal destek de son derece kısıtlıdır (World Bank, 2001; Kittiprapas, 2000; Sussangkarn vd., 1999). Afrika ve Orta Asya'ya dair araştırmalar krizin ilk aşamalarında sosyal destek miktarında artış gözlendiğini ancak uzayan ekonomik sıkıntı, kaynakları ve bu geleneksel sistemin ihtiyaç duyduğu sosyal sermayeyi tükettikçe desteğin zaman içinde azaldığını göstermiştir (Moser, 1996; Howell, 1996)[2]. Türkiye'de aileleri korumakta enformel sosyal destek ağları geleneksel olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Kimi bulgular, kriz dönemlerinde sıkıntı içindeki haneler sosyal ağların gerektirdiği külfet ve yükümlülüklerden çekildikçe haneler-arası desteğin daha az güvenilir hale geldiğini göstermiştir (Buğra ve Keyder, 2003; World Bank, 2003).

Ekonomik şokların yarattığı etkiler ve şoklara verilen tepkiler toplumsal cinsiyete göre de değişiklik gösterir. Dünya Bankası'nın kentsel Arjantin'e dair hazırladığı bir rapora göre kadınlar kaynakları belirleme ve hanenin krizle başetmesini sağlayacak faaliyetlere girişmekte daha yetkindirler (World Bank, 2001). Dahası, kadınların aile ve komşuluk

[2] Enformel sosyal destek sistemleri maddi, sosyal ya da sembolik değeri olan bir şeyin el değiştirmesini gerektirir. Karşılıklı ağları belirleyen faktörler arasında ağın etkinlik alanı, akrabalara yakınlık ve hane düzeni yer alır. Önemli etkenlerden biri karşılıklılık kapasitesidir. Karşılıklılık kapasitesi azaldıkça bu sistemler de çökmeye yatkın hale gelirler. Güçlü aile bağlarının olduğu toplumlarda normal zamanlarda akrabalar birbirlerini sıkça ziyaret eder. Uzayan kriz dönemlerinde azalan karşılıklılık bu ziyaretlerin seyrekleşmesinden de anlaşılabilir (Howell, 1996).

bağları ve sosyal sermayelerinin yapısı çeşitli sosyal destek kaynaklarına daha kolay erişmelerini sağlamaktadır (örneğin iş imkânları, ayni yardımlar, duygusal destek).

2.6. Devlet yardımı ve toplumsal destek

Kimi ülkelerde ihtiyaç içindeki hanelere yardım sağlayan toplum hizmeti birimleri bulunmaktadır. Fiszbein vd., (2002), Arjantin'de tüm hanelerin yüzde 21'nin ve gelirinde düşüş meydana gelmiş olan hanelerin de yüzde 26'sının toplum hizmetlerinden faydalandıklarını ortaya çıkarmıştır[3]. Endonezya'da devlet ve sivil toplum örgütleri tarafından desteklenen programlar bedava ya da sübvanse edilmiş gıda ürünlerini, özellikle kentsel olmak üzere, tüm hanelerin beşte birine sağlamışlardır (Frankenberg vd., 1999). Ekonomik şoklara tepki olarak toplumlar yeni örgütler oluşturur ve toplumsal refahı yaygınlaştıracak faaliyetler içine girer. Örneğin Afrika'da uzayan krize karşılık yeni kredi paylaşım, takas ve istihdam ortaklaştırma dernekleri[4] ortaya çıkmıştır (Garuba, 2006).

2.7. Başetme stratejilerinde çeşitlilik

Yukarıdaki değerlendirmenin de gösterdiği gibi, ekonomik krizin etkilerini yumuşatmak için çeşitli başetme stratejileri uygulanmaktadır. Bu stratejiler üç temel alanda yer alan farklı kaynakları düzenleme ve kullanma çabalarını kapsar. Bu alanlar 1) hane içi kaynaklar, 2) haneler arası aile, arkadaş ve komşu ağları ve 3) toplum örgütlerinden oluşur. Bunlardan hangilerinin ne yoğunlukta kullanılacağı sosyo-ekonomik durum ve ekonomik şokun haneye verdiği zararın derecesine göre değişir.

Farklı başetme stratejilerinin kullanımını etkileyen faktörlere dair yapılmış çalışmalar kısıtlı sayıda olsa da yukarıda özetlenen yazına dayanarak kimi genellemeler yapmak mümkündür. Düşük gelirli ve hanesinde işsiz üyeler bulunan aileler çoklu strateji kullanma eğilimindedirler. Bir arada kullanılan stratejiler arasında işgücü piyasasına daha fazla katılmak, göç, tüketimi azaltma ve yeniden dağıtma, varlıkları elden çıkarma, haneleri birleştirme ve resmi ve enformel sosyal destek arama sayılabilir. Fakir haneler zaten az olan birikim ve varlıklarını kısa zamanda tüketerek başka strateji arayışına girerler ki, bu da genellikle, piyasada çalışma ya da ev eksenli üretim gibi gelir getirecek faaliyetlerdir. Düşük gelirli kentli aileler arasında hane üyelerinden birinin çalışmak üzere göç etmesine daha sıklıkla rastlanır ve bu durum köyden şehre yeni göç etmiş ya da kırsal alanda hâlâ akrabaları bulunan aileler arasında daha da

[3] Bunlar okul kantinlerini, aşevlerini, ortaklaşa satın alınan ürünleri, toplum atölyelerini, para toplama organizasyonlarını, mahalle kreşlerini vb. kapsar.

[4] Gelişmekte olan ülkelerde kriz dönemlerinde uygulanan işgücü havuzu oluşturma, birbirinden bağımsız çalışanların hane-içi üretimden işbirliğine dayalı haneler-arası üretim sistemine geçmesine dayalı bir başetme yöntemidir. Genellikle sadece akrabaların dâhil olduğu bu sistem, oldukça geniş olabileceği gibi kimi zaman dernekleşmesi de mümkündür. Burada amaç üretimi ve/veya geliri üyelerine fayda sağlayacak şekilde artırmaktır.

yaygındır. Büyük ekonomik krizler nüfusun tüm kesimlerinin gelirini etkilediğinden, tüm gelir gruplarından aileler harcamalarını kısmak ve zaruri olmayan tüketimden uzaklaşmak eğilimindedirler (World Bank, 2001; Fiszbein vd., 2002; Moser, 1996; Şenses, 2003; Rankin ve Aytaç, 2009).

Hane için ek kaynaklar yaratma sorumluluğu, işgücüne yeni katılanların büyük bölümünü oluşturan kadınların omuzlarına yüklenir. Yoksul hanelerde çocukların işgücüne katılmasına ya da ailenin diğer üyelerinin çalışmasına olanak verebilmek için kadınların ev işlerini üstlenmesine daha sık rastlanır. Çocuklar çalışmak zorunda kaldığında ve aileler eğitim malzemeleri için yapılan harcamayı azalttıklarında çocukların eğitimi olumsuz etkilenebilmektedir.

Bir sonraki bölümde 2008 ekonomik krizinin ardından kentsel Türkiye'deki hanelerin uyguladığı başetme stratejilerini inceleyeceğiz. Analizimiz yukarıda özetlenen yazında öne çıkan başetme alanları olan işgücü piyasası faaliyetleri, tüketime dair kararlar, varlık ve borç kullanımı, hane yapısı ve düzeninde değişiklikler ve sosyal destek kullanımına odaklanacaktır. Son bölümü ise bulgularımızı ekonomik kriz yaşamış diğer ülkelere dair çalışmaların sonuçlarıyla ayrışan ve benzeyen yönleri bağlamında tartışmaya ayırdık.

3. Veri ve yöntem

Bu çalışmaya zemin oluşturan veri *Ekonomik Koşulların Kısa ve Uzun Dönemde Sosyal ve Psikolojik Etkilerinin İncelenmesi* araştırma projesinden sağlanmıştır. Bu projenin saha çalışması 2011 ilkbaharında, yani 2008 ekonomik krizinin Türkiye'de de hissedilmesinden yaklaşık iki buçuk yıl sonra tamamlandı. Bu çalışma kentsel Türkiye'yi temsil gücüne sahip bir örnekleme göre seçilmiş evli çiftlerin yaşadığı 1100 hanede gerçekleştirildi. Anket yapıldığı sırada evli çiftten en azından bir tanesinin 20-57 yaşları arasında olmasına dikkat edildi, böylece kriz çıktığı sırada aktif çalışma yaşında (18-55 yaş) olmaları sağlanmış oldu. Bu araştırmada 1100 hanede evin kadınına, evin erkeğine ve varsa görüşülen çiftin 8-17 yaş arasındaki çocuklarından birine yüz yüze anket uygulanmış (toplam 2652 anket), 1100 hanenin belirlenmesi için çok aşamalı örnekleme yapılmıştır.

3.1. Örneklem

Örneklem, Türkiye'nin farklı büyüklükteki kentlerinde yaşayan evli çiftleri temsil etmek üzere tasarlanmış çok aşamalı, katmanlı, rassal küme örneklemidir; güven aralığı %95 ve hata payı %2.8'dir. İlk aşamada kentler metropoller, büyük kentler ve küçük kentler olarak üç tabakaya ayrılmıştır. Kentlere düşen hane sayısı nüfusa oransal olarak belirlenmiş ve 19 yerleşim yerinde anket uygulanmıştır. Sistematik örnekleme ile her bir yerleşim yerinde anket yapılacak haneler mahallelere dağıtılmıştır. Bu sistemde her mahalleye 10 hane düşecek şekilde mahalle seçimi yapılmış ve böylelikle 110 asıl ve 110 yedek mahalle belirlenmiştir. Örnekleme için seçilen

mahallelerde anketlerin yapılamaması durumunda yedek mahallelere geçilmiştir. Mahalle düzeyinde nüfus verileri olmadığı için, bu aşamada mahallelerin seçmen sayıları kullanılmıştır. Bir sonraki aşamada mahallede anket yapılacak sokak seçilmiştir. Bir mahallede sokak seçmek için, mahalledeki sokakları gösteren Maliye Bakanlığı Gelirler İdaresi Başkanlığı'nın "2010 Yılı Asgari Ölçüde Arsa ve Arazi Metrekare Birim Değerleri" listesinden yararlanılmıştır. Listedeki değerlere göre sokaklar büyükten küçüğe sıralanmış, bu işlemden sonra ortanca değer esas alınarak liste ikiye ayrılmıştır. Ortancanın üstünde ve altında kalan listelerin her birinden bir asıl, dört yedek sokak tesadüfi sayılar tablosu kullanılarak seçilmiştir. Son aşamada ise haneler belirlenmiştir.

Bu şekilde belirlenmiş olan hanelerde evli çiftler yaşıyor ve eşlerden en az biri krizin yaşandığı dönemde çalışma yaşı aralığında bulunuyor ise (2008'de 18-55, 2011 itibariyle 20-57 yaş) anketler uygulanmış, aksi takdirde örneklem planına uygun olarak bir sonraki haneye geçilmiştir. Hanenin araştırma kıstaslarına uygunluğu saptandıktan sonra, evin kadınına ve erkeğine ve eğer var ise çiftin 8-17 yaş aralığındaki çocuklarından rassal olarak belirlenen birine yüz yüze anket uygulanmıştır. Böylelikle her hanede en az 2, en çok 3 anket uygulanarak veri toplanmıştır. Anketlerin referans dönemi işgücü verileri, ekonomik zorluklar ve başetme yöntemleri için krizin başlangıcı kabul edilen 2008 sonbaharı ile anketlerin uygulandığı 2011 baharı arasındaki (krizin ardından gelen) süre iki buçuk yıldır.

4. Ölçümler

Anketlerde değişik alanlarda sorular sorduk ve bunların 2008 krizine bağlı olarak yaşanıp yaşanmadığını sorguladık. Dolayısıyla tablolarda *krize bağlı olarak* başlığı altında sunulan sonuçlar katılımcıların, kendi değerlendirmeleri sonucu, yaşadıklarını krizle ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

Başetme Yöntemleri Endeksi: Bu endeks, görüşmecilerin krizin ardından gelen iki buçuk yıllık dönemde kullandıkları 24 farklı başetme yöntemini (endeksi oluşturan kalemler için Tablo 2'ye bakınız) bir araya getirecek şekilde oluşturuldu. Çeşitli başetme yöntemlerini kullanan hanelerin oranı ve bu başetme yöntemini krizle bağlantılı olarak açıklayanların oranı Tablo 2'de sunulmuştur. Başetme yöntemleri endeksi bu kalemlerin toplanması ile elde edilmiştir. Endeks, kullanılan başetme yöntemlerinin sayısını ölçer ve yüksek sayılar daha çok başetme yöntemi kullanıldığı anlamına gelir. Elde edilen başetme yöntemleri endeksinin Cronbach alfa değeri 0,75'dir.

Ekonomik Sıkıntı Endeksi: Hanede yaşanan ekonomik sıkıntılar aşağıdaki altı soru kullanılarak oluşturuldu (bkz. Ek.1). Bu sorular ekonomik kriz döneminden, anketin uygulandığı tarihe kadar geçen iki buçuk seneyi kapsayacak şekilde soruldu. Soruların cevap şıkları farklı olduğu için ekonomik sıkıntı endeksini oluşturmadan önce her soruyu standartlaştırdık

ve sonra bu altı soruyu topladık. Toplanarak elde edilen ekonomik sıkıntı endeksini, daha kolay anlaşılabilmesi için, tekrar standartlaştırdık. Elde ettiğimiz ekonomik sıkıntı endeksinin Cronbach alfa değeri 0,86'dır ve yüksek sayılar daha fazla ekonomik sıkıntı çekildiği anlamına gelir.

Diğer açıklayıcı değişkenler yazında genel olarak *ekonomik zorluk* olarak tanımlanan istihdam ile ilgili değişkenlerdir. Bunlar son iki buçuk senede evin erkeğinin 1) iş kaybı yaşayıp yaşamadığını, 2) toplam işsizlik süresini ve 3) gelirinde azalma olup olmadığını ölçen değişkenlerdir. Çok değişkenli analizler görüşmecinin demografik özellikleri, yaşanan bölge ve hanedeki bağımlı kişi sayısına göre de kontrol edilmiştir.

5. Analiz

Bu makaledeki amacımız hanelerin ekonomik kriz ile başetme yöntemlerini incelemek olduğu için *hane birimine* dayanan analizlerde kullanılan veriler evin erkeğinden alınan bilgilere dayanmaktadır. Her haneden sadece bir kişiden elde edilen veriler kullanıldığından, standart sapmalarda düzeltmelere gerek kalmamıştır. Örneklem seçimi ağırlık kullanmayı gerektirmeyecek şekilde yapıldığından, analizlerde ağırlık kullanılmamıştır. Çok değişkenli regresyon analizi kullanarak başetme yöntemlerinin sayıca artışına veya azalışına neden olan faktörler, diğer açıklayıcı ve kontrol değişkenlerinin etkilerinden arındırılmış olarak incelenmiştir.

6. Sonuçlar

Tablo 1'de örneklemin betimsel istatistikleri sunulmuştur. Görüşmecilerin yüzde 41'i erkektir (evli çiftlerin yaşadığı hanelerde evin erkeği, koca). Erkeklerin ortalama yaşı 41'dir ve yüzde 43'ü ilkokul ya da daha düşük eğitime sahiptir. Krizin şiddetini göstermek açısından ekonomik zorluk göstergeleri dikkat çekicidir. Erkeklerin yüzde 16'sı anket yapılmadan önceki iki sene içinde işlerini kaybetmiş ve yarısı gelirinde azalma yaşamıştır. Örneklemin geneli için anketten önceki iki sene içinde işsiz geçen ortalama süre 2,3 ay olsa da bu sayı işgücüne dâhil erkekler arasında neredeyse 12 aya yükselmektedir (sayı tabloda gösterilmemiştir). Hanelerin yüzde 80'ninden fazlasında evin erkeğinin iş kaybı, işsizlik süresi ve gelir azalmasına neden olarak ekonomik kriz gösterilmektedir. Bir hane tarafından kullanılan ortalama başetme stratejisi sayısı 5'e yakındır. Toplam 24 başetme stratejisi arasından 16'dan fazlasını kullanan hane bulunmamaktadır.

Tablo 1
Özet İstatistikler (N=1100)

	Min.	Maks.	Ortalama	Std. Sapma	Ekonomik Krize Bağlayanlar %
Evin erkeğinin yaşı	21	75	41,20	10,11	
Evin erkeğinin eğitimi					
İlkokuldan az	0	1	0,03		
İlkokul	0	1	0,43		
Ortaokul	0	1	0,14		
Lise	0	1	0,31		
Yüksekokul/üniversite	0	1	0,09		
Evin erkeği çalışıyor	0	1	0,79		
Hane geliri (Ln)	4,25	9,39	7,17	0,60	
Baktığı kişi sayısı	0	10	2,74	1,50	
Kiracı	0	1	0,37		
Kürt kökenli	0	1	0,13		
Bölge					
Batı Anadolu	0	1	0,51		
İç Anadolu	0	1	0,17		
Akdeniz	0	1	0,13		
Karadeniz	0	1	0,05		
Doğu Anadolu	0	1	0,14		
Evin erkeği ekonomik zorluk					
İşini kaybetti	0	1	0,16		82,3
İşsiz kalınan ay sayısı	0	24	2,33	5,47	88,9
Gelirde azalma	0	1	0,51		84,4
Ekonomik sıkıntı endeksi (α = 0,86)	-1,44	3,17	0,0	1,00	
Başetme stratejileri endeksi (dağılım aralığı=0-24; α =0,75)	0	16	4,98	3,26	

Tablo 2, temel endeksi oluşturan çeşitli başetme stratejilerini kullanan hanelerin oranını ve bu stratejiye yönelmenin 2008 ekonomik krizine bağlı olup olmadığını göstermektedir. Tahmin edileceği üzere, değişen tüketim kalıpları en yaygın olarak kullanılan başetme şeklidir. Özellikle zaruri olmayan ürünlerin tüketiminde kısıntı yapmak, örneğin yeni kıyafet alımını azaltmak (%58), tatile çıkmayı kesmek (%48), ulaşım giderlerinde kısıntı yapmak (%43) ve akraba ziyaretlerini ve dışarı çıkmayı (yemeğe veya sinema/tiyatroya gitmek gibi) azaltmak (her ikisi de %40) en sık rastlanılanlardır. Buna ek olarak çoğu hane daha az et yemek (%59), daha ucuz gıdalara geçmek (%53), telefon, internet ve kablo bağlantısını kestirmek (%29) gibi daha zaruri alanlarda da kısıntıya gitmek durumunda kalmıştır.

Tablo 2
Hanelerin Başetme Stratejileri ve 2008 Ekonomik Krizinden Kaynaklanma Yüzdeleri[a] (N=1100).

	Başetme Stratejileri %	Ekonomik Krize Bağlayanlar %
İşgücü Piyasası Stratejileri		
Evin erkeği birden fazla işte çalıştı	12,1	79,8
Evin erkeği ilk defa çalıştı	9,3	72,0
Evin kadını birden fazla işte çalıştı	7,2	61,5
Evin kadını ilk defa çalıştı	25,4	72,1
Çocuk para için çalışmaya başladı[b]	3,9	88,6
Çocuğun ev içi iş yükü arttı[b]	4,0	
Aile Yapısı/Düzeninde Değişiklikler		
Daha ucuz eve taşındı	13,3	71,3
Akrabalarının yanına taşındı	3,0	76,1
Akraba iş aramak için şehir dışına çıktı	6,1	73,3
Çocuk sahibi olmayı erteledi	8,1	68,7
Tüketim/Harcamaya dair Kararlar		
Tatilde kesinti yaptı	48,3	79,8
Akraba ziyaretlerini azalttı	39,4	82,2
Yeni kıyafet alımını azalttı	57,6	80,3
Daha ucuz gıdalara geçti	52,8	82,0
Daha az et tüketti	58,9	82,2
Dışarı çıkmayı azalttı (sinema, restoran vb.)	40,3	81,2
Daha az kitap, CD vb. satın aldı	34,7	83,4
Daha ucuz ev malzemelerine geçti	52,6	82,0
Telefon, internet, kablo hattını kestirdi	28,8	79,2
Ulaşım giderlerini kıstı	42,6	83,6
Varlıkları Paraya Çevirme ve Artan Borç		
Yaşama masrafları için varlıklarını sattı	22,5	-
Arabasını sattı veya daha ucuz modelle değiştirdi	16,2	78,7
Borç arttı	23,2	69,1
Enformel Destek		
Akraba ve arkadaşlarından finansal destek aldı	24,5	69,6
Akraba ve arkadaşlarından diğer maddi destek aldı	8,1	79,8

[a] Evin erkeğinin hanenin başetme yöntemlerine verdiği cevaplar.

[b] 8-17 yaş aralığında çocuğu olan aile sayısı 453'tür.

Diğer yaygın stratejiler arasında akrabalardan maddi destek alma (%25), varlıkların elden çıkarılması (%23) ve daha fazla borç almak (%23) sayılabilir. En sık olarak karşımıza çıkan işgücü piyasası stratejisi ev kadınlarının ilk defa çalışmaya başlamasıdır (%25). Bunu yüzde 12 ile evin erkeğinin ikinci bir işte çalışmaya başlaması ve yüzde 9 ile erkeğin ikinci bir iş araması izlemektedir. Hanelerin çok küçük bir bölümü (%4) bu dönemde çocuklarının da para kazanmak için çalışmaya başladıklarını belirtmişlerdir. Hanelerin yüzde 4'ünde ise çocukların ev işlerindeki yükü artmıştır. Yine seyreklikle uygulanan ama potansiyel olarak aile hayatını tehdit eden bir dizi

strateji de ailenin yerleşim kalıplarını ve hane düzenini değiştirmesini içeren çocuk sahibi olmayı erteleme (%8), daha ucuz bir eve taşınma (%13), akrabalarla birlikte yaşamaya başlama (%3) ve iş aramak için şehir dışına çıkma (%6) gibi stratejilerdir. Uyguladıkları başetme stratejisinin ekonomik krizden kaynaklandığını belirten hanelerin oranı yüzde 55 ile 89 arasında değişmektedir. Bu da gösteriyor ki belirgin bir çoğunluk bu davranış şeklini kriz ile ilişkilendirmektedir.

Şimdi de başetme stratejilerinin daha yoğun olarak kullanılmasına sebep olan faktörleri inceleyeceğiz. Tablo 3 çok değişkenli regresyon analizinin sonuçlarını üç aşamada göstermektedir. İlk aşamada birey ve aileye dair özelliklerin başetme stratejilerinin sayısını belirlemedeki etkisi incelenmiştir. Bu özellikler, ekonomik faktörlerin hane başetme stratejileri üzerindeki etkilerini ölçmek amacıyla kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. İkinci aşamada, evin erkeğinin istihdam durumuna dair iş kaybı, işsiz geçirilen ayların sayısı ve gelirinde düşüşle yaşamak durumunda kalma gibi değişkenler eklenmiştir. Üçüncü aşamada, istihdama dair ekonomik zorluk değişkenlerine ek olarak, hanede yaşanan ekonomik sıkıntı (fatura ödemekte güçlük çekme ya da ay sonunda hanede para kalmaması gibi) dâhil edilmiştir.

Özetle, ilk aşama gösteriyor ki, düşük gelirliler, kiralık evlerde oturanlar ve Kürt kökenli olanlar daha fazla sayıda başetme yöntemi kullanıyorlar. Başetme yöntemleri endeksi hane tarafından uygulanan başetme yöntemlerinin toplanması ile oluşturulduğundan, (regresyon analizindeki eğilim katsayısı olan) b katsayıları açıklayıcı değişkendeki her bir birim değişikliğe karşılık kullanılan başetme yöntemi sayısındaki değişiklik olarak yorumlanabilir. Örneğin hane gelirindeki (Ln) bir birimlik düşüş, kullanılan başetme yöntemi sayısını 1,7 artırmaktadır. Kiralık evlerde oturanlar fazladan bir başetme yöntemi kullanırlarken (1,05), Kürt kökenli olanların olmayanlara kıyasla neredeyse bir yöntem (0,733) daha fazla kullandığı görülmüştür. Benzer şekilde daha yaşlı erkekler (her bir yaş için 0,05 artış) ve bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı fazla olanlar (her bir yükümlü olunan kişi için 2 artış) stratejilere daha çok yöneliyorlar. Bölge aslen bir kontrol değişkeni olmakla birlikte başetme yöntemlerinin Batı bölgelerinde daha yoğun olduğunu gösteriyor. Orta Anadolu, Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayanlar daha az başetme yöntemi kullanıyorlar (sırasıyla 1,6, 1,1 ve 8,8). Regresyon analizinde kullanılan açıklayıcı değişkenler, başetme yöntemleri endeksindeki değişimin yüzde 21'ini açıklamaktadır ($R^2 = 0,21$).

Tablo 3
Başetme Stratejileri Çok Değişkenli Regresyon Analizi

	Başetme Stratejileri b		
Erkeğin yaşı	0,052***	0,051***	0,025*
Eğitim (karşılaştırma grubu ilkokul veya daha düşük)			
Ortaokul	-0,192	-0,075	-0,152
Lise	-0,060	0,209	0,261
Üniversite	-0,368	-0,114	-0,137
Hane geliri (Ln)	-1,713***	-1,297***	-0,387*
Bağımlı sayısı	0,206**	0,137*	0,032
Kiracı	1,048***	0,846***	0,404*
Kürt kökenli	0,733*	0,767*	0,519
Erkek çalışıyor	-0,842	0,054	-0,125
Bölge (Batı karşılaştırma grubu)			
İç Anadolu	-1,575***	-0,871***	-0,248
Akdeniz	-1,052***	-1,031***	-0,837**
Karadeniz	0,071	0,048	0,524
Doğu Anadolu	-0,883**	-0,481	0,100
Ekonomik Zorluk			
Evin erkeği işini kaybetti		1,377***	1,152***
Evin erkeğinin geliri azaldı		1,622***	1,077***
Erkeğin işsiz kaldığı ay #		0,057**	0,021
Ekonomik sıkıntı			1,492***
Kesişim (Intercept)	15,581	10,542	5,878
R^2	0,21	0,32	0,44
N	910	910	910

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001.

İkinci sütunda ekonomik zorluk ölçümleri olan iş kaybı, işsizlik süresi ve azalan gelir eklenmiştir. Beklendiği üzere, tüm ekonomik zorluk değişkenlerinin kullanılan başetme stratejisi sayısı üstünde kuvvetli pozitif etkisi vardır. Evin erkeğinin işsiz kaldığı hanelerde yaklaşık olarak 1,4 ve gelirinde azalma yaşadığı hanelerde yaklaşık olarak 1,6 daha fazla başetme yöntemine başvurulmaktadır. Evin erkeğinin işsiz geçirdiği her bir ay kullanılan yöntem sayısını 0,06 artırmaktadır. Ekonomik zorluk değişkenlerinin eklenmesiyle birlikte neredeyse bütün hane ve bölge katsayıları istatistiksel olarak belirgin olsalar da katsayılar küçülmüştür. İkinci model değişimin yüzde 32'sini açıklamaktadır ($R^2 = 0,32$).

Son aşama, hanenin yaşadığı ekonomik sıkıntıyı da modele katmaktadır. İstihdama dair ve diğer değişkenlerin etkilerinden arındırılmış olarak ekonomik sıkıntı ile başetme stratejileri arasında belirgin pozitif ve kuvvetli bir ilişki vardır. Daha fazla ekonomik sıkıntı yaşayan haneler daha fazla sayıda başetme stratejisine yönelmektedirler. Ekonomik sıkıntı değişkeni standartlaştırılmış olduğundan değişim birimi standart sapmadır. Öyle ki, ekonomik sıkıntıdaki bir standart sapmalık artış, ek olarak 1,5 başetme yöntemi anlamına gelmektedir. İş kaybı ve azalan gelir

değişkenlerinin katsayıları hâlâ istatistiksel olarak anlamlıdır ki, bu da ekonomik zorluk ve ekonomik sıkıntının hanelerin kullandığı yöntem sayısı üzerinde bağımsız etkileri olduğunu gösterir. Ekonomik sıkıntı için kontrol edildiğinde, bakmakla yükümlü olunan kişi sayısı, Kürt kökenli olmak ve işsiz kalınan ay sayısı belirgin olmaktan çıkmaktadır. Bu son tam model, başetme stratejileri endeksindeki çeşitliliğin yüzde 44'ünü açıklamaya yardımcı olmaktadır ($R^2 = 0,44$).

7. Tartışma

Bu makalede günümüzde tüm dünya toplumlarını ilgilendiren şu kritik soruyu cevaplandırmaya çalıştık: İnsanlar ekonomik krizin olumsuz sonuçlarıyla nasıl başediyorlar? Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinin tecrübelerine dayanan yazından faydalanarak, 2008 ekonomik krizinin ardından Türkiye'de kentli ailelerin uyguladığı başetme stratejilerini inceledik. Özellikle de işgücü piyasası faaliyetleri, hane tüketim kalıplarında değişiklik, hane yapısı ve düzeninde değişiklik, varlık/borç kullanımı ve enformel destek alma gibi çeşitli başetme yöntemlerinden hangilerinin ne sıklıkla uygulandığını inceledik. Bu sayılan yöntemler devlet tarafından sağlanan sosyal güvenlik hizmetlerinin son derece kısıtlı olduğu Türkiye'de temel başetme yöntemlerini temsil etmektedir.

Bulgularımız genel olarak diğer kriz çalışmaları ile uyumludur. Hane tüketiminde düzenlemeler (lüks tüketim mallarını tüketmemek, zaruri olmayan ürünlerin satın alınmasını ertelemek ve daha ucuz alternatiflere yönelmek gibi) kentsel Türkiye'deki haneler arasında en yaygın olarak kullanılan yöntemler oldu. Çalışarak geliri artırma gayreti ek iş arayan erkekler ve işgücüne katılan kadın ve çocukların çabalarında ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar zamanlamaya dair bilgi toplanmamış olsa da, bunlar büyük ihtimalle ekonomik şokun hemen akabinde tüketimi dengelemek adına başvurulan yollardır. Hanelerin yüzde 23'ünde karşımıza çıkan varlıkların elden çıkarılması ve daha fazla borç almak da sık kullanılan yöntemler arasındadır.

Bu çalışma, 2008 ekonomik krizi sonrasında kentsel hanelerde kullanılan çeşitli başetme stratejilerini analiz etmeye yönelik ilk girişimlerden biridir. Elinizdeki çalışma da dâhil olmak üzere bu alandaki araştırmalar daha çok betimseldir. Bireysel ve haneye dair durumların çeşitli stratejilerin kullanımı ve zamanlamasıyla nasıl ilişkilendiğini anlamak için daha analitik ve kavramsal çalışmalara ihtiyaç duyuyoruz. Kimi ülkelerarası farklılıklara burada işaret edilmiş olsa da farklı ülke örneklerinin daha derinlemesine karşılaştırmalı bir analizi ekonomik, siyasi ve kültürel bağlamların başetme stratejilerini nasıl şekillendirdiğini anlamaya yardımcı olacaktır. Dahası, farklı başetme şekilleri aile üyelerini farklı biçimlerde etkileyebileceği gibi kısa- ve uzun-vadeli etkileri de değişken olabilecektir. Lüks tüketimi kısmak gibi kimi stratejiler az fedakârlıkla kolaylıkla uygulanabilirken diğerlerinin (örneğin varlıkların elden çıkarılması, daha

fazla borç almak, çocukların çalışmaya başlaması ya da ucuz gıda maddelerini tercih etmek gibi) ailenin geleceği ve refahı üstünde uzun-vadeli etkileri olabilir (Thomas ve Frankenberg, 2005). Benzer şekilde, daha uzun saatler çalışmak veya iş bulabilmek için göç etmek haneye gelir sağlamakla birlikte ailenin işleyişi, ebeveynlik ve çocuk gelişimi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Hane üyelerinin istihdam durumu ve gelir kaynaklarının başetme repertuarını nasıl sınırladığına da dikkat edilmesi gerekir. Örneğin, kendi işine sahip olanlar daha uzun süre çalışarak gelirlerini yükseltme imkânına haizken sabit gelirliler (özellikle de emekliler) için mümkün olan seçenekler harcamayı azaltarak bütçeyi dengelemek ile sınırlıdır.

EK 1

Ekonomik Sıkıntı Endeksinde kullanılan sorular

Son iki buçuk yılda....

1) Siz ya da diğer hanehalkı üyeleri faturalarınızı ödemekte ne kadar zorluk çektiniz?
   1 = Hiç zorluk çekmedi, 2 = Biraz zorluk çekti, 3 = Çok zorluk çekti
2) Siz ya da diğer hanehalkı üyeleri kira, ev, araba, okul, mobilya taksidi ve benzeri düzenli ödemeleri yapmakta ne kadar zorluk çektiniz?
   1 = Hiç zorluk çekmedi, 2 = Biraz zorluk çekti, 3 = Çok zorluk çekti
3) Siz ya da diğer hanehalkı üyeleri bakım onarım (çatı, araba tamiri, tesisat tamir gibi) yaptırmada ne kadar zorluk çektiniz?
   1 = Hiç zorluk çekmedi, 2 = Biraz zorluk çekti, 3 = Çok zorluk çekti
4) Ay sonlarında hanenizin maddi durumu nasıldı?
   1 = Evin zorunlu masraflarını karşıladıktan sonra bir miktar para kalıyordu
   2 = Sadece evin zorunlu masraflarını karşılayabildik / karşılayabiliyorduk
   3 = Evin zorunlu masraflarını bile karşılayamadık / karşılayamıyorduk
5) Siz veya hanedeki diğer yetişkinlerin maddi sıkıntılardan dolayı öğün atladığı veya öğün azalttığı oldu mu?
   1 = hiçbir zaman, 2 = nadiren, 3 = bazen, 4 = çoğunlukla, 5 = her zaman
6) Maddi sıkıntılardan dolayı çocuğunuzun yediği öğün miktarını hiç azalttığınız veya çocuğunuzun hiç öğün atladığı oldu mu?
   1 = hiçbir zaman, 2 = nadiren, 3 = bazen, 4 = çoğunlukla, 5 = her zaman

Kaynaklar

AYTAÇ, I. A. ve RANKIN, B. H. (2008), Unemployment, economic strain, and family distress: The impact of the 2001 economic crisis. *New Perspectives on Turkey* 38 (Spring), s. 181-203.

BALISACAN, A. ve EDILLON, R. (2001), Socioeconomic dimension of the Asian crisis: Impact and household response in the Phillipines. In T. V. Hoa (Ed.), *The social impact of the Asia crisis, s*. 57-84, New York: Palgrave.

BBC World Service Poll (2009), Economic Systems Needs Major Changes: Global Poll. 31 Mart 2009. http://www.worldpublicopinion.org/pipa/pdf/mar09/BBCEcon_Mar09_rpt.pdf.

BUĞRA, A. ve KEYDER, Ç. (2003), *New poverty and the changing welfare regime of Turkey*. Report prepared for the United Nations Development Programme.

CAMERON, L. (2000), The impact of the Indonesian financial crisis on children: An analysis using the 100 villages data. *Innocenti Working Paper No. 81*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.

ERDOĞAN, N. (2002), *Yoksulluk halleri: Türkiye'de kent yoksulluğunun toplumsal görünümleri*. İstanbul Demokrasi Kitaplığı Yayınevi

FALLON, P. ve LUCAS, R. (2002), The impact of financial crises on labor markets, household incomes, and poverty: A review of evidence. *The World Bank Research*, 17, s. 21-45.

FISZBEIN A., GIOVAGNOLI, P., ve ADURIZ, I. (2002), Argentina's crisis and its impact on household welfare. *Argentina Poverty Update 2003*, Background Paper No. 1.

FRANKENBERG, E., THOMAS, D. ve BEEGLE, K. (1999), "The real costs of Indonesia's economic crisis: Preliminary findings from the Indonesia family life surveys" *RAND Labor and Population Program Working Paper Series* 99-04.

GARUBA, D. (2006), Survival at the margins: Economic crisis and coping mechanisms in rural Nigeria. *Local Environment* 11(1), s. 17-36.

HILL, H. ve CHU, Y. (2001), An overview of the key issues. In Y. Chu ve H. Hill (Eds.), *The social impact of the Asian financial crisis, s*. 1-26, Cheltenham, UK: Edward Elgar.

HOWELL, J. (1996), Coping with transition: Insights for Kyrgyzstan. *Third World Quarterly* 17(1), 53-69.

INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF), (2009), From Recession to Recovery: How Soon and How Strong? Chapter 3 in *World Economic Outlook Crisis and Recovery*. April 2009. IMF: Washington, D.C.

JONES, G., HULL, T., ve AHLBURG, D. (2000), The social and demographic impact of the southeast Asian crisis of 1997-99. *Journal of Population Research* (May) 17(1), s. 39-62.

KITTIPRAPAS, S. (2000), Thailand: The Asian financial crisis and social changes. In T. V. Hoa (Ed.), *The social impact of the Asian financial crisis,* s. 57-84, New York: Palgrave.

LEE, Y. ve LEE, H. (2000), Korea: Financial crisis, structural reform and social consequences. In T. V. Hoa (der.), *The social impact of the Asian financial crisis, s*. 57-84, New York: Palgrave.

MOSER, C. (1996), Confronting crisis: A summary of household responses to poverty and vulnerability in four poor urban communities. Environmentally Sustainable Development Studies and Monograph Series No. 7. The World Bank, Washington, D.C.

ÖNİŞ, Z. (2003), Domestic Politics versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crises in Turkey. *The Turkish Economy in Crisis* içinde, Z. Öniş ve B. Rubin (der.), Frank Cass: Londra.

RANKIN, B. H. (2011), "Economic Crises and the Social Structuring of Economic Hardship: The Impact of the 2001 Turkish Crisis in Comparative Perspective." *New Perspectives on Turkey* 44 (Fall), s. 5-34.

RANKIN, B. H. ve AYTAÇ, I. A. (2009), "Household Coping Strategies during the Turkish Economic Crisis" Paper presented at the Annual Meetings of American Sociological Association, August, San Francisco, CA, USA.

ŞENSES, F. (2003), Economic crisis as an instigator of distributional conflict: The Turkish case in 2001. In Z. Öniş ve B. Rubin (Eds.), *The Turkish economy in crisis, s*. 92-119, Londra: Frank Cass.

STALKER, P. (2000), *Beyond krismon: The social legacy of Indonesia's financial crisis*. United Nations Children's Fund, Innocenti Research Centre. Available at http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/insight5.pdf. Accessed 3 March 2007.

SÖNMEZ, M. (2002), *100 göstergede kriz ve yoksullaşma*. İstanbul: İletişim Yayınları.

SUMARTO, S., WETTERBERG, A. ve PRITCHETT, L. (1998), The social impact of the crisis in Indonesia: Results from a nationwide kecamatan survey. SMERU Report Working Paper. http://www.smeru.or.id/report/workpaper/crisimpactkecsurv/kecsurv.htm. Accessed 22 March 2007.

SUSSANGKARN, C., FLATTERS, F., ve KITTIPRAPAS, S. (1999), Comparative social impacts of the Asian economic crisis in Thailand, Indonesia, Malaysia, and the Philippines: A preliminary report. *TDRI Quarterly Review* 14(1), s. 3-9.

TEPAV, UNICEF, DÜNYA BANKASI. (2009), Ekonomik Kriz Türkiye'de Ailelerin Refahını Etkiliyor: http://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1256049740r6571. Refah_Izleme_Anketi_Ozeti.pdf.

THOMAS, D. ve FRANKENBERG, E. (2005), Household response to the financial crisis in Indonesia: Longitudinal evidence on poverty, resources and well-Being. *California Center for Population Research, On-line Working Paper Series,* CCPR-05605.

THOMAS, D., BEEGLE, K. ve FRANKENBERG, E. (2000), Labor market transitions during an economic crisis: Evidence from Indonesia. *Labor and Population Program, RAND, Working Paper Series* 00-11.

TUNALI, İ. (2003), *Background study on labor market and employment in Turkey*. Prepared for the European Training Foundation, Torino, İtalya.

TÜİK Haber Bülteni, Hanehalkı İşgücü Araştırması 2011 Ağustos Dönemi Sonuçları (Temmuz, Ağustos, Eylül 2011), Sayı: 228, 15 Kasım 2011.

VERICK, S. (2009), Who is Hit Hardest During a Financial Crisis? The Vulnerability of Young Men and Women to Unemployment in an Economic Downturn. *International Labor Organization (ILO) and IZA Discussion Paper NO. 4359*, August 2009.

WORLD BANK (2001), *Argentina household risk, self-insurance and coping strategies in urban Argentina*. Report No. 22426-AR.

————(2003), *Turkey: Poverty and coping after crisis*. Report No. 24185-TR.

Extended Summary

The 2008 economic crisis and household coping strategies among married urban families in Turkey

Abstract

This paper explores how individuals and families cope during periods of economic crisis. We examine the household coping strategies of urban families during the 2008 economic crisis in Turkey, assessing the frequency of coping strategies used and factors affecting the level of coping across a broad range of coping types, including labor market activities, expenditure decisions, asset and liability use, household structure and composition adjustments, and social support use. Using a nationally-representative sample of 1100 urban households, the results show that nearly all strategies were used and many households also employed multiple coping strategies simultaneously. A large number of households (55% to 89%) report that their use of these coping strategies was due to the economic crisis. Multiple regression results show a positive and significant relationship between economic hardship (such as job loss, long unemployment duration, and reduced earnings) and greater use of coping strategies. In addition to economic hardship and net of all other socio-demographic variables, there is also a positive and significant relationship between economic strain (such as difficulty of paying bills) and more intensive use of coping strategies. The paper ends with a call for more empirical study of the social implications of economic crises.

Key words: Economic crisis, coping strategies, urban family, Turkey.
JEL codes: G010, D130.

This paper explores how individuals and families cope with economic crises. We examine the household coping strategies of urban families during the 2008 Turkish economic crisis using data from a nationally representative survey of urban married couple households conducted in 2011. The data consist of a sample of 1100 households with members between the ages of 21 and 58, the age group of active employment at the time of the crisis (i.e., 18-55 year old).

The analysis focuses on assessing the frequency of coping strategies used and factors affecting the level of coping across a broad range of coping types, including labor market activities, expenditure decisions, asset and liability use, household structure and composition adjustments, and social support use. Results show that the most common strategy among urban households was expenditure adjustment (e.g., cutting out luxury items, postponing purchases of non-essential items, and switching to cheaper substitutes). Efforts to increase income from work were also evident in the seeking of second jobs and the entrance of women and children in the labor force. About a quarter of households were forced to liquidate assets or take on more debt. The importance of informal social supports is also apparent, as a similar proportion of households received financial support from relatives. A large proportion of households (ranging from 55% to 89%) attribute their use of these coping strategies to the effects of the economic crisis.

Multivariate OLS regression analyses of the factors affecting the level of coping (i.e., an index created by summing across all coping strategies

employed) show that lower income and Kurdish households used more coping strategies, as did households with older couples and more dependents. Households in western Anatolia also used more coping types. Homeownership was an important buffering asset, as renters had to cope with spiraling rents and, consequently, used more coping types. Economic hardship (i.e. unemployment and reduced earnings) and household financial strain have large positive effects on the number of coping strategies households use. Controlling for economic hardship and strain reduces the effects of most of the socio-demographic variables, suggesting that those characteristics are associated with greater risk of economic hardship and financial strain.

The paper ends with a call for more empirical study of the social implications of economic crises.